

В. В. Безлюдна
V. V. Bezliudna

УДК 37. 013. 42 (73)

Система соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США: стан дослідженості проблеми

Social pedagogical work system with the family: the spectrum of scientific investigations

Анотація. У статті проаналізовано спектр наукових праць, дисертаційних досліджень з проблеми соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США, розглянуто основні напрями дослідження специфіки соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США.

Ключові слова: сім'я, система, соціально-педагогічна робота, соціальний педагог, школа.

Аннотация. В статье проанализирован спектр научных работ, диссертационных исследований по проблеме системы социально-педагогической работы с семьей в США, рассмотрены основные направления исследований специфики социально-педагогической работы с семьей в США.

Ключевые слова: семья, система, социальный педагог, социально-педагогическая деятельность, школа.

Annotation. The article covers the spectrum of scientific works and research investigations of the social pedagogical work system with the family. The main directions of research on social pedagogical work system with the family in USA are described here.

Key words: family, system, social worker, social pedagogical work, school.

Постановка проблеми. В системі соціальної роботи в США інституту сім'ї відводиться особливе місце. На думку А. Хартмана, сім'я – це первинний осередок соціальної допомоги, що задовольняє соціальні, освітні, оздоровчі потреби своїх членів [14, с. 8]. В умовах інтенсивних економічних, політичних і соціокультурних перетворень які відбулися за останній час в Україні, саме сім'я, що виховує дитину, опинилася в найбільш несприятливій соціально-

психологічній ситуації. Економічні й психологічні труднощі, яких зазнає сучасна сім'я, призвели до появи різноманітних проблем виховного характеру

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у межах наукової теми кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки у викладанні навчального курсу "Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах" та "Педагогіка сімейного виховання" (довідка № 637/ 01 від 11 квітня 2011 року), що входить до плану наукової роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціально-педагогічної роботи з сім'єю в Україні впродовж тривалого часу привертають увагу таких провідних вчених як О. Безпалько (зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах), І. Зверева (соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні), А. Капська (актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання), І. Козубовська (до питання про науково-теоретичні засади соціальної роботи), І. Мигович (соціальна робота у вищій школі), Н. Побірченко (сутність соціальної роботи з сім'єю), В. Поліщук (теорія і методика підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти), І. Трубавіна (соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія та методика; теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю), С. Харченко (соціально-педагогічні технології).

Аналіз вітчизняних праць свідчить про те, що сімейні проблеми соціально-педагогічного характеру в Україні ще тільки починають вивчатися науковцями, педагогами, психологами.

Сьогодні в системі соціально-педагогічної з сім'єю активно розвиваються спеціалізовані центри психолого-педагогічної допомоги, центри педагогічної корекції, центри педагогічної реабілітації, профілактичні та психологічні служби. У освітніх закладах працюють соціальний психолог та соціальний педагог, останній з яких виступає посередником між учнем, сім'єю і соціумом. Хоча професія соціального педагога в Україні існує вже більше п'ятнадцяти

років, організація його роботи в загальноосвітніх закладах усе ще перебуває в процесі становлення. На сьогодні в школі сам по собі працює соціальний педагог, у якого занадто багато функціональних обов'язків, працює сам по собі й практичний психолог. Відкритим залишається питання щодо введення посад соціальних педагогів у дошкільних закладах України, що сприяло б створенню системи взаємодії між дошкільними та загальноосвітніми навчальними закладами в питаннях виховання дитини.

Наявність існуючих проблем та потреба у вдосконаленні й модернізації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в Україні з метою запозичення досвіду зарубіжних країн, зокрема Сполучених Штатів Америки, спричинило збільшення наукових пошуків у вітчизняній освітній галузі.

Метою даної статті є визначення стану дослідженості системи соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес вітчизняних дослідників до системи соціально-педагогічної роботи з сім'єю за часовими межами співпадає із становленням соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США. До початку ХХІ століття такого поняття як соціально-педагогічна робота в досліджуваній країні не існувало, хоча педагогічна спрямованість цієї роботи простежувалась протягом багатьох десятиліть, так як цей вид діяльності проводився у школах, освітніх закладах або в системі спеціалізованих закладів.

Питання соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США впродовж тривалого часу привертають увагу вчених з різних країн світу.

Так, педагогічне коріння соціальної роботи в США ми знаходимо у працях американських науковців Ф. Пул (Poole, F.), Дж. Адамс (Addams, J.), Дж. Калберт (Culbert, J.), Л. Костін (Costin, L.). У їхніх роботах вперше зустрічається поняття "соціальна робота в школі" і зазначається, що школа – одна із найважливіших соціальних установ, що почала здійснювати соціальну роботу як невід'ємну складову шкільного обслуговування, а завдання шкільного соціального працівника – повідомляти школі про позашкільне життя, у яке потрапляє дитина, прийшовши додому в сім'ю чи опинившись на вулиці.

Дослідженням методів та форм соціальної роботи з сім'єю займалися А. Глегхорн (Gleghorn, A.), М. Хартфорд (Hartford, M.), Р. Мідлмен (Middleman, R.), Дж. Мідглей (Midgley, J.), Л. Шульмен (Shulman, L.), Дж. Вуд (Wood, G.). З поміж інших, вони виділяють методи індивідуальної роботи, групової роботи, роботи у громаді (общині) та індивідуальну, групову і вуличну форми соціальної роботи. На думку науковців зміст методів та форм полягає у вирішенні та запобіганні проблем з метою надання підтримки сім'ї чи особистості.

Функції, ролі та обов'язки шкільного соціального працівника вивчали Р. Констебль (Constable, R.), К. Нельсон (Nelson, C.), Ф. Пул (Poole, F.), Д. Харісон (Harrison, D.), Дж. Шаффер (Shaffer, G.).

Особливості взаємодії школи і сім'ї розглядали Ангіано (Anguiano, R.), Дж. Епстейн (Epstein, J.), Д. Коріган (Corrigan, D.), М. Маршал (Marshal, M), О. Моулз (Moles, O.), С. Свеп (Swar, S.), Д. Шепперд (Sheppard, D), С. Хорд (Hord, S.), Н. Хілл (Hill, N.). Опрацьовані матеріали американських дослідників в галузі соціалізації дітей свідчать про високий рівень зацікавленості школи у тісній співпраці з батьками і громадськістю. Батьки, які не співпрацюють з учителями та соціальними працівниками прирікають своїх дітей на невдачу. Соціальні працівники повинні зустрічатися з батьками частіше і надавати їм поради стосовно підтримки учня вдома.

Проведений науковий пошук показав, що система соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США складається із різних соціальних програм, які регламентуються як центральним законодавством, так і законодавством штатів, що дає можливість достатньо повно й оперативно враховувати потреби сім'ї. Соціальні програми підтримки сімей в освітніх закладах у своїх працях аналізували А. Аббот (Abbott, A.), Н. Гізберг (Gysbers, N.), Т. Кейн (Kane, T.), С. Крог (Krogh, S.), В. Молгарда (Molgard, V.), Дж. Петерсон (Peterson, J.), Дж. Різ (Riese, J.), Л. Фостер (Foster, L.), Т. Харісон (Harrison, T.). Їхні дослідження показали, що в американських освітніх закладах існує безліч соціальних програм спрямованих на сім'ї дітей як дошкільного так і шкільного віку, програм з надання порад батькам, профілактичних програм для дітей групи

ризик, а також програми для виховання та навчання дітей які відвідують групи продовженого дня тощо.

Дослідження системи соціально-педагогічної роботи проводилися й російськими науковцями. У своїх роботах автори намагалися проаналізувати теоретичні аспекти, зміст, форми та методи роботи шкільного соціального працівника, взаємодію школи та сім'ї, соціальні програми підтримки сім'ї тощо.

Це, насамперед, дослідження "Соціальна робота за кордоном" О. Новак, О. Лозовської, М. Кузнецової, які зазначають, що коріння соціальної роботи потрібно шукати саме у США і що більшість сучасних форм соціально-педагогічної роботи зародилися в цій країні [7].

Заслуговує на увагу робота Л. Оліференко та Т. Шульги "Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику", в якій на фоні аналізу системи освіти США наголошується, що практично кожна школа має соціального працівника. Як зазначають дослідники, цей напрям соціальної допомоги став розглядатися як окрема спеціальність в соціальній роботі, що зосереджує свою увагу на успішному пристосуванні дитини до школи, на координації дій сім'ї і общини тощо. Також автори зауважують, що у США соціальна допомога сім'ям надається через систему дитячих установ (загального і спеціального типу). Окрім державних служб, існують приватні, які надають різнобічну підтримку програмам із захисту прав та інтересів дітей, наприклад: "Дитяче бюро", "Служба захисту дітей" тощо [8, с. 49].

Важливою для нашого дослідження стала праця Р. Корнюшиної "Зарубіжний досвід соціальної роботи", де зазначається, що у зарубіжних країнах (в тому числі і в США) поширені Центри сімейного виховання і сімейної консультації. Робота в цих центрах має переважно психолого-педагогічний характер і їх основна мета – допомогти сім'ям чи подружжю, у яких проблеми у взаємовідносинах привели до порушення поведінки і комунікабельності дітей і самих батьків. Основною формою роботи в цих центрах є *бесіда*, причому вона відбувається лише на добровільній основі. Практикуються також відносно нові форми соціально-педагогічної роботи з

сім'єю: безпосередня участь соціального працівника у житті сім'ї, коли на основі добровільної домовленості соціальний працівник спостерігає за життям в сім'ї у буденній обстановці. Свої спостереження спеціаліст обговорює разом із членами сім'ї і вони разом шукають вихід із ситуації, що склалася. Ця робота дуже складна і потребує тривалого співробітництва із сім'єю. Вона використовується в тих випадках, коли інші форми консультації і соціального обслуговування не дали очікуваного результату. Автор згаданого дослідження зазначає, що починаючи із 20-х років XX століття поруч із поняттям "соціальне забезпечення" почали застосовувати й поняття "соціальна робота". З часом, з'явилося таке поняття як "система соціального забезпечення", яке означало сукупність програм та агентств, а поняття "система соціальної роботи" – їх діяльність [5, с. 60].

В історичній ретроспективі досліджувану проблему розглянула дослідниця М. Целих у праці "Соціальна робота за кордоном: Сполучені Штати Америки". Вона наголошує, що на початку XXI ст. у США склалася розвинена інфраструктура соціально-педагогічної роботи і освіти соціальних працівників. Соціальна робота перейняла на себе функцію посередника між індивідом, сім'єю і державою, завдання якого захищати право кожного громадянина на соціальну справедливість, рівні можливості і задоволення насущних життєвих потреб [13, с. 13].

Помітний доробок у галузі аналізу системи соціальної роботи в Сполучених Штатах зробила Т. Трегубова у публікації Соціальна робота зі студентами в XXI столітті – нові обов'язки, полікультурний аналіз, де вона характеризує принципи на основі яких будуються соціальні програми в США: періодичне оновлення змісту програми соціальної роботи, гнучкість, універсальність, критичність в оцінці змісту програм, виокремлення обов'язкового і варіативного компонентів у програмах та соціальних проектах, скоординованість дій усіх суб'єктів соціальної роботи, обов'язкове залучення учнів у різні види соціальної практики, впровадження ідеї партисипативності, яка характеризується інтерактивним спілкуванням всіх зацікавлених осіб з питання визначення цілей, змісту, форм і засобів організації соціальної роботи

та використовує неформальні шляхи залучення учнів та їхніх батьків до прийняття рішень.

Дослідниця зазначає, що у США, основний акцент робиться на терапевтичний аспект соціально-педагогічної роботи: механізм системи соціальної роботи запускається за наявності існуючих проблем і за проханням про допомогу самого клієнта і коли доведено, що дитина дійсно потребує допомоги [12, с. 2-6].

Про високий рівень професіоналізму американських соціальних працівників свідчить дисертація Н. Корольової – "Зміст підготовки соціальних працівників для учбових закладів у США і Великобританії". Дослідниця зосереджується на розв'язанні американськими фахівцями соціально-освітніх проблем молоді. Її дослідження показало, що сьогодні в усьому світі використовуються саме американські моделі підготовки фахівців соціальної сфери як найбільш універсальні і такі, що відповідають очікуванням суспільства і можливостям професії [6].

У дисертації О. Пузирьової "Сумісна робота школи, сім'ї та громади у навчанні і вихованні сільських учнів у США" (2005) витлумачені категоріальні поняття, зміст і організація співпраці сільської школи США з сім'ями учнів [10, с. 42–55]. На її думку, головними умовами, що сприяють ефективній співпраці сільських шкіл з сім'ями учнів і місцевою громадою, є: історична зумовленість їх взаємодії; державна політика, що проводиться в США у галузі освіти, одним з головних пріоритетів якої визнається залучення батьків учнів і громад до участі в педагогічному процесі місцевої школи; створення соціально-економічної стабільності сільських громад; врахування демографічних характеристик учнів і їхніх батьків; психологічна готовність учителів, батьків і лідерів громад до спільної роботи у справі навчання і виховання дітей; навчання суб'єктів умінь і навичок організації спільної діяльності.

Основними методами роботи педагогічних колективів американських сільських шкіл з досягнення результативності співпраці з сім'ями учнів і місцевими громадами, на думку О. Пузирьової, є: розробка документів, що регламентують стосунки школи, сім'ї і громади на основі федерального і

регіонального законодавств; аналіз педагогічного досвіду організації співпраці в сільських громадах різних округів і штатів; моральне стимулювання роботи педагогів, батьків і представників общини; вироблення стратегічних напрямів спільної діяльності; організація режиму роботи школи з метою надання можливостей батькам і членам общини брати участь в навчально-виховному процесі; зміцнення матеріальної бази школи, що дає змогу створити умови для спільної роботи.

До найбільш актуальних форм організації взаємодії школи, батьків учнів і членів громад у процесі навчання і виховання сільських школярів у США автор відносить: створення сільських освітньо-виховних комплексів, сімейних центрів і центрів комплексного обслуговування населення на базі сільських шкіл; волонтерство і тьюторство [10].

Зацікавленість у подібному вивченні соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США виявлено дисертаційному дослідженні О. Коновалової – "Зміст і особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США" , у якій автор зауважує, що система соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США інституалізувалася ще у кінці XIX століття і нині є розгалуженою мережею соціальних агентств, готових прийти на допомогу сім'ям різного типу в ситуації кризи. Це зумовлено тим, що Сполучені Штати Америки, перебуваючи у стадії розвиненого капіталізму, були вимушені приділяти увагу вирішенню соціально-психологічних і соціально-економічних проблем особи і сім'ї, тому у США вже склалася солідна теоретична база, що поєднує наукові знання з багаторічним практичним досвідом у цій галузі [4, с. 61].

На думку дослідниці, соціально-педагогічна робота з сім'єю є складовою усієї соціальної роботи. Вона являє собою професійну діяльність з надання допомоги людям, що мають проблеми, пов'язані з членами їхніх сімей, які, головним чином, є результатом дій самих людей і пов'язані із внутрішніми і зовнішніми чинниками.

У своїй роботі авторка дослідила форми та методи, спрямовані на активізацію внутрішнього потенціалу сім'ї і створення оптимальних умов для його реалізації, а саме: сімейна терапія, психолого-педагогічна консультація,

форма "контактних сімей", метод "входження" соціального працівника в сім'ю, робота в парі з колегою, метод особистого прикладу соціального працівника, робота в міждисциплінарній команді тощо.

На думку дослідниці, особливість у підготовці кадрів для соціальної роботи з сім'єю в США полягає у широкопрофільній фундаментальній підготовці, основою якої є міждисциплінарний системний підхід до визначення змісту з урахуванням расового, етнічного, гендерного різноманіття; екстрадисциплінарна інтегрована побудова соціальних програм; поглиблена спеціальна підготовка відповідно до спеціалізації і конкретних професійних завдань; інтеграція теоретичної підготовки і досвіду роботи майбутніх фахівців у соціальних службах і агентствах [4].

Деякі аспекти системи соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США представлено у працях вітчизняних науковців Л. Віннікової, Т. Вдовенко, І. Братусь, В. Поліщук, В. Тименко та ін.

Так, наприклад, В. Тименко у своєму дослідженні "Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і України: спільність і відмінності" аналізує кадрове забезпечення системи соціально-педагогічної роботи в навчальних закладах України та США. Автор зазначає, що сьогодні у США спостерігається посилення ролі держави у соціальній сфері, що пов'язано як з характером, так і масштабністю соціальних проблем, які доводиться розв'язувати американському суспільству. Американські дослідники прогнозують істотне кількісне збільшення соціальних працівників у найближчій час. Передбачається різноманітна участь громад у вирішенні соціальних проблем і розвиток агентств у конкретних громадах, а також більш активне залучення самих клієнтів до організації надання соціальних послуг. Автор вважає, що у майбутньому в США з'являться нові форми практичної діяльності соціальних працівників, що, безумовно, сприятиме розвитку сфер професійної підготовки спеціалістів для цієї галузі [11, с. 9].

У дослідженні Л. Віннікової "Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США" авторка зазначає, що характерною рисою

соціально-педагогічної роботи в США є її спрямованість на надання допомоги окремій людині, групі людей, щоб покращити або відновити їхні здібності до функціонування в суспільстві. Статусу й призначенню соціальної роботи відповідає система підготовки фахівців соціальної галузі в американських вищих навчальних закладах, яка передбачає новий підхід до мети й оцінювання процесу навчання соціального працівника [3].

Подібна тематика простежується у роботі В. Поліщук "Підготовка фахівців соціальної роботи вищої кваліфікації у США". Її дослідження показало, що підготовку соціальних працівників у США здійснюють школи соціальної роботи, коледжі та університети. Програмами передбачено три рівні підготовки: ступінь бакалавра, магістра та доктора соціальної роботи. Протягом останніх років у США спостерігається зростання кількості не лише традиційних програм підготовки фахівців, але й програм інноваційного типу, які пропонують навчання з використанням технологій дистанційного навчання. Поширеними спеціалізаціями на рівні магістратури є робота з окремими індивідами, сім'ями та групами. Таку спеціалізацію ще називають безпосередньою практикою або втручанням на макрорівні [9, с. 215-218].

Форми соціальної роботи з сім'єю в США аналізує у своїй праці "Теорія і методика соціальної роботи у сфері дозвілля в країнах Західної Європи" Т. Вдовенко. Спираючись на американського дослідника Б. Холмана, вона наголошує, що завдання соціальної роботи – забезпечувати між суб'єктами довіру і контакт. Підтримка особи включає не лише харчування, житло, одяг, але і організацію соціокультурної роботи. Організація відпочинку, спільна ігрова діяльність батьків і дітей є одним із пріоритетних напрямів практики соціальної роботи з сім'єю в США [2].

Не можна не згадати про дисертаційне дослідження І. Братусь "Соціально-педагогічна робота з юними матерями у США та Великій Британії" [29]. На основі аналізу соціально-педагогічної роботи з матерями-підлітками у США автор здійснила теоретичне узагальнення проблеми соціально-педагогічної роботи в США та з'ясувала, що в США функціонують освітні програми які діють на базі шкіл, в сімейних службах, церквах, медичних

установах. Юні матері можуть отримати інформацію про види допомоги, у тому числі соціальні виплати, освітні програми, консультативні послуги [1, с. 74].

У цілому, вищезазначені праці містять багатий джерельний матеріал. Однак у зазначених працях не досліджувалася соціальна робота в США як педагогічна проблема, її найістотніші ознаки, співвідношення з іншими явищами життєдіяльності дітей і молоді, а також етапи її становлення. Поза увагою науковців залишилась проблема взаємодії школи і сім'ї в контексті соціально-педагогічної діяльності та соціальні програми підтримки сімей у школах США.

Підводячи підсумки, можна констатувати той факт, що соціально-педагогічна робота з сім'єю в США не була предметом спеціальних наукових пошуків, однак цінність проведених вітчизняних досліджень полягає у виявленні та осмисленні відповідних соціально-педагогічних особливостей Сполучених Штатів Америки, які можуть бути корисними для України.

Беручи до уваги таку ситуацію стає очевидним, що в умовах пошуку шляхів оптимізації системи соціально-педагогічної роботи з сім'єю, для нашої країни важливо зважено та достатньо помірковано проаналізувати досвід США, в якій соціальна робота з сім'єю в освітніх закладах проводиться більше ста років, так як адаптація позитивного досвіду до соціальних реалій нашої країни, дасть можливість підвищити ефективність існуючої системи соціально-педагогічної роботи в Україні та уникнути помилок, характерних для періоду її становлення.

Список використаних джерел

1. Братусь, І. В. Соціально-педагогічна робота з юними матерями у США та Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Іванна Володимирівна Братусь. – К., 2007. – 235 с.

2. Вдовенко, Т. В. Социальная работа в сфере досуга в странах Западной Европы / Т. В. Вдовенко. – СПб: СПбГУП, 1999. –164 с.

3. Віннікова, Л. В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Лариса В'ячеславна Віннікова. – Луганськ, 2003. – 217 с.

4. Коновалова, Е. Н. Содержание и особенности социально-педагогической работы с семьей в США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – общая педагогика, история педагогики и образования / Е. Н. Коновалова. – Казань, 2002. – 186 с. с. 61

5. Корнюшина, Р. В. Зарубежный опыт социальной работы : учебное пособие / Р. В. Корнюшина. – Владивосток : ЕИДОТ ДВГУ, 2004. – 84 с.

6. Королева, Н. Е. Содержание подготовки социальных работников для учебных заведений в США и Великобритании : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Н. Е. Королева. – Казань, 2003. – 185 с.

7. Новак Е. С. Социальная работа за рубежом : учеб. пособие / Е. С. Новак, Е. Г. Лозовская, М. А. Кузнецова / под общ. ред. Е.С. Новак. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. – 172 с.

8. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л.Я. Олиференко, Л. Я. Олиференко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева – М. : Академия, 2002. – 256 с. с. 49

9. Поліщук В. Підготовка фахівців соціальної роботи вищої кваліфікації у США // Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції: Мат-ли регіонального наук.-прак. семін. (20–11 травня 2008 р., Тернопіль) / Тернопільський державний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2008. – С. 215-218.

10. Пузырева, О. И. Совместная работа школы, семьи и общины по обучению и воспитанию сельских школьников в США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – общая педагогика, история педагогики и образования / Ольга Ивановна Пузырева. – М., 2005. – 260 с.

11. Тименко, В. М. Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і України : спільність і відмінності / В. М. Тименко / за заг. ред. Л. П. Пуховської. – К. : Автореферат, 2003. – 64 с.

12. Трегубова Т. М. Социальная работа со студентами в XXI веке – новые обязательства, поликультурный анализ [Электронный ресурс] / Т. М. Трегубова // Журнал «Полемика». Выпуск 13 [сайт]. [2005]. URL: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/13/tre> (15 травня, 2010).

13. Целых, М. П. Социальная работа за рубежом : Соединенные Штаты Америки : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. П. Целых. – М. : Академия, 2007. – 128 с.

14. Hartman, A. The family : A central focus for practice / A. Hartman // Social Work. – [1994. – P.7–13.](#)